

Əbülfəz Hüseynov
Bakı Dövlət Universiteti, hüquq ü.e.d.

HÜQUQİ İDRAK VƏ HÜQUQİ ŞÜUR

Məqalədə hüquqi şüur hissi-idraki proses kimi təhlil edilir. Bildirilir ki, hüquqi fəaliyyətlə məşğul olan şəxsin şüurunun mərkəzi elementini hüquqi şüur təşkil edir. Nəzəri planda hüquqşünasların hüquqi şüurunun mahiyyəti hüquqi ideologiyanın və hüquqi psixologiyanın xüsusiyyətlərində öz ifadəsini tapır. Müəllifin fikrincə, hüquqi idrak prosesual və qeyri-prosesual formalarda təzahür edir və o, hüquqi kommunikasiya və hüquqi dialogla sıx bağlıdır. Məqalədə hüquqi şüur və hüquqi idrakın bütün element və səviyyələri ətraflı təhlil edilir.

Hüquqi idrakın birinci və ya mərkəzi elementini özündə hüquqi faktın və hüquqi materiyanın dərkinə birləşdirən şüur təşkil edir. Bu, hüquqi idrakın ən az verifikasiya edilən elementidir, çünki o, ideal şəkildə mövcuddur və onun haqqında yalnız dolayısı, əsasən fəaliyyət vasitəsilə mühakimə yürütmək mümkündür.

Öz növbəsində hüquqi fəaliyyətlə məşğul olan şəxsin şüurunun mərkəzi elementini hüquqi şüur təşkil edir. Nəzəri planda hüquqşünasların hüquqi şüurunun mahiyyəti hüquqi ideologiyanın və hüquqi psixologiyanın xüsusiyyətlərində, bu peşə üçün səciyyəvi olan hüquqi biliklər, təsəvvürlər, hisslər, emosiyalar, vərdislər və s. sistemində öz ifadəsini tapır.

Hüquqşünasların hüquqi şüuru göstəriş və ya qadağan olunan davranış modelini müəyyən edən norma ilə konkret davranış aktı arasında vasitəçi kimi çıxış edir. Prosesual qərar qəbul edərkən subyektə öz baxışlarını rəhbər tutmaq imkanının verilməsi səlahiyyətli orqanın nəzərdən keçirdiyi hüquqi işin necə həll olunmalı olduğu barədə rəyi və ya qənaəti deməkdir. Subyektin işin halları və ya onun həlli variantı barədə istənilən qənaətinə onun dünyagörüşünün, həyat təcrübəsinin, peşə hazırlığı səviyyəsinin və s. izləri olur.

Hüquqi idrakın ikinci elementini şəxsiyyətin psixoloji və bioloji xüsusiyyətləri təşkil edir. Bu halda hüquq tərəfindən hüquqi idrakın subyektinin informasiyanı qavramaq imkanı təmin olunur.

Hüquqi idrakın üçüncü elementini hiss orqanlarından şüura keçməyə can atan informasiya axınının özü təşkil edir. O, hüquqi idrakın subyektinin müxtəlif informasiya mənbələrindən gələn informasiya axını ilə qarşılıqlı əlaqələrini xarakterizə edir. Dövlət bu əlaqələri tənzimləyir, bir tərəfdən, hüquqi sahədə dövlət funksiyalarının icrasını, digər tərəfdən də prosesual qanunvericilik yolu ilə hüquqi idrakın subyektinə mötəbər informasiyanın çatmasını təmin etməyə can atır.

Hüquqi idrakın strukturunu başqa müstəvidə də, yəni hüquqi faktın dərki baxımından da nəzərdən keçirmək olar. Konkret subyekt tərəfindən hüquqi faktın dərkinin aşağı səviyyəsini prosesual və ya maddi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan müxtəlif mənbələrdən əldə edilən biliklər təşkil edir. İşə aid olan biliklər qeyri-prosesual yolla, qeyri-prosesual mənbələrdən əldə edilə bilər, qeyri-prosesual formada, yəni mətbuatda, ayrı-ayrı vətəndaşlarda olan məlumatlar və s.əks etdirilə bilər. Bu səviyyəni hüquqi fakt haqqında adi-gündəlik bilik kimi səciyyələndirmək olar.

Hüquqi idrakın ikinci səviyyəsini qeyri-prosesual informasiya təşkil edir. Buraya biz əməliyyat-axtarış və özəl detektiv fəaliyyət nəticəsində əldə edilən məlumatları aid edirik. Sübut etmədən əvvəl gələn və ya onunla paralel şəkildə cərəyan edən bu idraki fəaliyyət köməkçi rolunu oynadır.

Deməli, hüquqi idrak prosesual və qeyri-prosesual ola bilər. Hüquqi idrak prosesual idrakla başa çatmır. O, tam olaraq prosesual qanunvericiliyin normaları ilə tənzimləyə bilməz.

Hüquqi idrakın üçüncü səviyyəsinə müstəsna olaraq prosesual və maddi qanunvericilik çərçivəsində əldə olunan məlumatları aid etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, biliyin bu səviyyələrinin üçü də bir hüquqi subyektin şüurunda “birgə mövcudluq” edə bilər. Lakin onların həm bir-birinə, həm də obyektiv həqiqətə uyğunluq dərəcəsi əsaslı şəkildə fərqlənə bilər.

Konkret hüquqi iş üzrə real baş verən hüquqi idrakda idrakın subyektı faktlarla yox, onlar haqqında lazımı prosessual məlumatlarla əməliyyat aparır. Bu arada faktlar haqqında məlumatlar hüquqi idrakın subyektinə sübuta yetirmənin məzmununa çevrilincəyədək, yəni qanunla müəyyən olunmuş qaydada təsbit olunanadək bəlli ola bilər. Necə deyirlər, faktlar haqqında məlumatlar göz önündədir, sübut isə hələ yoxdur. Əgər bu məlumatlar prosessual forma almış olsa, onda sübutlar da meydana gələcəkdir ki, onların da əsasında hüquqi idrakın subyektı hansısa faktların mövcudluğu barədə hər hansı bir nəticəyə gələ bilər. Bu halda obyektiv gerçəkliyin aktlarının dərki prosesi aşağıdakı sxem üzrə baş verəcəkdir: informasiyanın əldə edilməsi, məlumatların sübuta çevrilməsi və fakt haqqında qənaətlər [1, s.16-17].

Bu məlumatlar hər hansı bir səbəb üzündən sübuta transformasiya etmədikdə və ya sübuta yetirmənin müəyyən mərhələsində yolverilməz kimi tanındıqda, hüquqi idrakın subyektı onlardan qərar qəbul etməkdə əsas kimi istifadə edə bilməz. Bununla belə onun şüurunda bu məlumatlar qalacaqdır. Qərar qəbul edərkən hüquqi idrakın subyektı onlardan sərf-nəzər edilməlidir ki, bu da psixi baxımdan kifayət qədər çətinidir.

Hüquqi idrakın dördüncü səviyyəsini hüquqi prosesin gedişində səlahiyyətli orqan tərəfindən müəyyən olunan hüquqi fakt haqqında ən ümumi biliklər təşkil edir. Bu elə biliklərdir ki, onlara əsasən qanuni qüvvəyə minmiş qərar qəbul olunur. İdrakın bu səviyyəsi hüquqi həqiqətin özüdür: o, həm obyektiv həqiqətlə, həm də hüquqi idrakın səlahiyyətli subyektdən başqa digər subyektlərinin qənaətləri və ya bilikləri ilə üst-üstə düşməyə də bilər.

Hüquqi idrakın növbəti mərhələsini işin hüquqi əsasının müəyyənləşdirilməsi, onun qanuniliyi, zaman və məkanda qüvvəsi və s. baxımından, lazımı hüquqi normanın seçilməsi və təhlili təşkil edir. Hüquq tətbiq etmə prosesində hüquqi tövsif etmə baş verir. Bu zaman real həyatın hadisələri hüquqi normanın hipotezi və dispozisiyası ilə tutuşdurulur. Hüquqi tövsif etmə səlahiyyətli subyektin zaman və məkanda davam edən fəaliyyət prosesidir. Lakin obyektin də olması tələb olunur, subyekt qismində isə şəxslərin qanunla müəyyən olunmuş fəaliyyəti çıxış edir. Bu fəaliyyət qüvvədə olan hüququn normaları əsasında işin faktiki hallarının hüquqi qiymətləndirilməsi yolu ilə müəyyən olunur.

Hüquq tətbiq etmə zamanı hüquqi idrak xüsusi idraka aid edilir, yəni bu, praktiki fəaliyyət çərçivəsində və onun üçün həyata keçirilir. Hüquqi idrakın məqsədinə bu hadisələrin qanunauyğunluqlarının sosial-siyasi, iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması daxil deyil. Bununla belə o, kortəbii bir proses olmayıb, istiqamətləndirilmiş səciyyə daşıyır və praktiki məsələlərlə-hüquqi normaların tətbiqi ilə əlaqədar faktların, halların öyrənilməsi məqsədini güdür.

Beləliklə, hüquqi idrakın predmeti lokal, vəzifələri məhduddur. Bundan başqa, idrakın bu növündə faktlar xüsusi üsullar, vasitələrlə müəyyənləşdirilir ki, bunlar da bu və ya digər dərəcədə qanunvericiliklə tənzimlənir.

Hüquqi idrakın aşağıdakı iki növünü də göstərmək olar: tətbiq etmənin və ya şərhin hüquqi əsasını əmələ gətirən hüquqi göstərişlərin dərki və işin faktiki hallarının dərki. Birlikdə onlar hüquq tətbiq etmənin ümumi elementlərindən birini – onun məzmununun intellektual tərəfini yaradır.

Hüquqi idrak bilavasitə və vasitəli ola bilər. Bilavasitə hüquqi idrak (bu zaman hissi qavranılan obyekt birbaşa idrakın predmeti olur) dar əhəmiyyətə malikdir. Buraya, məsələn, inzibati orqan tərəfindən hüquq pozuntusunun baş verdiyi yerdə sanksiya qoyularkən hüquqa zidd əməl faktının müəyyən edilməsi aid edilə bilər. Məhkəmə fəaliyyətində buna hüquqi işə baxılan anda mövcud olmaqda davam edən və məhkəmə tərəfindən bilavasitə dərk olunan hüquqi faktların məhkəmə tərəfindən prosessual formada qavranılmasını aid etmək olar.

Hüquqi idrakda həlledici rol vasitəli fəaliyyət oynayır. Belə ki, işin faktiki hallarının müəyyənləşdirilməsi zamanı gerçəklik başqa faktiki məlumatların-sübutların köməyi ilə rekonstruksiya edilir. Bu, təbiiidir, çünki hüquq tətbiqetmə orqanları tərəfindən müəyyən edilən işin hallar əsasən keçmişə aid olur. Onlar bir qayda olaraq müəyyən informasiyanın (şəxslərin üzərində qoyulmuş izlər və s.) köməyi ilə rekonstruksiya edilir.

Hüquqi normaların dərki, yəni şərh də vasitəli xarakterlidir. O, sözlü-sənədli formaya malik olmaqla qanunvericinin iradəsinin hüquqi ifadəsindən başqa bir şey deyil.

Hüquqda ifadə olunan tələbə görə, hüquq tətbiqetmə orqanının qərarı dolğun və dəqiq şəkildə obyektiv gerçəkliyə uyğun olmalıdır.

Bu prinsip hüquq tətbiqetmə orqanlarının, məsələn, məhkəmələrin, təhqiqat orqanlarının, arbitrajın və s. işin faktiki hallarının, subyektlərin hüquq və vəzifələrinin, faktların hüquqi əhəmiyyətinin hərtərəfli, tam və obyektiv müəyyən edilməsi üçün zəruri tədbirləri görmək öhdəliyində öz ifadəsini tapır.

Obyektiv həqiqət prinsipi hüquqi idrakın ümumi prinsipidir. Hüquqi normaların tətbiqi zamanı həqiqi mühakimələrin predmetini hüquqi işlə bağlı olan obyektiv faktlar təşkil edir. Obyektiv gerçəklik anlayışı özlüyündə faktlar deyil, onların sosial-hüquqi əhəmiyyətini, o cümlədən, hüquqa zidd əməllərin ictimai təhlükəsizliyini əhatə edir. Obyektiv gerçəklik faktlarına həmçinin hüququn özü, subyektlərin hüquq və vəzifələri aiddir. Bir sözlə, hüquq tətbiqetmədə həqiqi mühakimələrin predmetini bizim biliklərimizdə obyektiv olan, yəni hüquq tətbiqetmə fəaliyyətinin intellektual məzmununu təşkil edən obyektiv biliklər təşkil edir.

Bununla belə obyektiv həqiqətin predmetinə hüquq tətbiqetmə fəaliyyətinin iradi tərəfi daxil deyil. Hüquq tətbiq etmə orqanının qərarı obyektiv gerçəklik faktları haqqında həqiqi mühakimələrə əsaslanır, lakin o, hüquq tətbiq etmənin yaradıcı, deməli, subyektiv məqamlarını ifadə edir. Bu, deyək ki, ictimai münasibətlərin fərdi tənzimlənməsinə yönələn qərarların, məsələn, cinayət işləri üzrə cəza tədbirinin müəyyənləşdirilməsi zamanı iradi tərəfinə aiddir.

Burada iki mühüm məqama diqqət yetirmək tələb olunur. Birincisi, hüquq tətbiq etmə prosesində həyata keçirilən idrakın xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, hüquqi işdə obyektiv gerçəklik predmeti və məzmununa görə məhdud xarakter daşıyır. Nəzəri idrakdan fərqli olaraq, burada faktların əlaqə və xassələrini araşdırmaq, hadisələrin obyektiv qanunauyğunluqlarını, iqtisadi və sosial-siyasi əhəmiyyətini müəyyən etmək vəzifəsi qarşıda qoyulmur.

Məhkəmə tədqiqatında həqiqət sonsuz olmayıb sərt, qanunla müəyyən olunan çərçivələrlə məhdudlaşır. Bundan başqa, hüquq sahəsində obyektiv həqiqətin məzmununun müəyyən dərəcədə məhdud olması bu hüquq sistemində xas olan hüquqi prinsiplərin təsiri ilə şərtlənir. Məsələn, hüququn humanizm prinsipi həqiqət naminə işgəncə kimi vasitələrdən istifadəyə yol vermir. Hüququn bəzi, məsələn, mülki prosessual və digər sahələrində isə həqiqi fakt müəyyən növ sübutların olması üzündən məhkəmə tərəfindən rədd edilə bilər. Son nəticədə hüquq tətbiq etmə prosesində obyektiv həqiqət qələbə çalsa da, bu konkret halda nəzərdən keçirilən prinsipdən müəyyən kənaraçıxmalar müşahidə olunur. Bundan başqa, ayrı-ayrı hallarda obyektiv həqiqət prinsipindən müəyyən xarici və subyektiv səbəblər üzündən də geriləmə halları mümkündür. Burada, məsələn, sosial-siyasi quruluş, qanunçuluğun tələblərinin xarakteri və ağırlığı həlledici rol oynayır. Bununla belə hətta ən sərt qanunçuluq şəraitində belə hüquq tətbiq etmə orqanlarının ayrı-ayrı işçiləri tərəfindən hüquqi işlərin həlli zamanı kifayət qədər dərin araşdırmaların aparılmadığını qeyd almaq mümkündür. Bəzən hüquqi işin nəticələrinə dəqiq hüquqi tənzimləmənin olmaması da mənfi təsir göstərir. Bütün bunlar hüquqi işlərin həlli zamanı xətalara səbəb ola, obyektiv həqiqətə çatmağa mane ola bilər. Bunu nəzərə alaraq qanunvericilikdə hər bir konkret iş üzrə obyektiv həqiqətə nail olmanı təmin edən prosessual zamanətlər nəzərdə tutulmuşdur. Məhkəmənin fəaliyyətində təcəssüm edən bu zamanətlər prosessual formanın xüsusiyyətlərini, onu digər hüquqi prosedurlardan fərqləndirməyin səbəblərini izah edir. Bu kimi zamanətlərə, məsələn, hüquq tətbiq etmə orqanlarının işin faktiki hallarının tam və hərtərəfli araşdırılması üçün bütün lazımi tədbirləri görmək vəzifəsi, şahidlərin bilərəkdən yalan ifadə verməyə görə, ekspertlərin bilərəkdən yalan rəy verməyə görə məsuliyyəti, hüquq tətbiqetmə orqanlarının qərarlarından şikayət verilməsi, habelə yeni açılmış hallar üzrə qərarlara yenidən baxılması təsisatları və s. aid edilə bilər.

Prosessual hüquqda mütləq və nisbi həqiqət sahəsində birmənalı fikir yoxdur.

Doğrudan da, hüquq tətbiq etmə fəaliyyətində həyata keçirilən idrak sərt müəyyən olunmuş və nisbətən məhdud dərəcəli praktiki vəzifələri qarşısında qoyan xüsusi idraka aiddir.

“Mütləq həqiqət” və “nisbi həqiqət” anlayışları isə sırf nəzəri idrak üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onlar obyektiv gerçəkliyin dərkinin dərinliyini, elmin bu inkişaf səviyyəsində hadisələrin qanunauyğunluqlarının dərk olunma dərəcəsini əks etdirir.

Görünür, buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, hüquqi işlərdə həqiqət mütləq və nisbi həqiqətin dialektik vəhdətindən ibarətdir. Hüquq normalarının tətbiqi zamanı söhbət dünyanın tam dərki məsələsinin həllindən getmir. Söhbət konkret həyati faktın obyektiv həqiqiliyindən gedir və bu, obyektin mötəbərliyi ilə müəyyən olunmalıdır.

Qeyd olunmalıdır ki, hüquqi işlərdə həqiqətin mahiyyəti haqqında mübahisələr əsasən süni xarakter daşıyır. Nəzəri idraka aid fəlsəfi kateqoriyaları insan fəaliyyətinin xüsusi hallarına heç də həmişə birbaşa şamil etmək olmur. Bu mənada mütləq və nisbi həqiqət anlayışlarının məhkəmə araşdırmalarının nəticələrinin tətbiqinə həmişə bəraət qazandırmaq olmaz. Məhkəmə prosesində həqiqətin xarakteri haqqında məsələdə əsas şey bu həqiqətin nisbi yaxud mütləq olması deyil, onun obyektiv olmasıdır, yəni məhkəmənin hökmündəki və ya qərarındakı qənaətlərin obyektiv gerçəkliyə uyğunluğudur.

Hüquq tətbiqetmənin mərhələləri istənilən idarəetmə fəaliyyətinin mərhələlərinə uyğun gəlir. O, aşağıdakıları əhatə edir: 1) informasiyanın toplanması və qiymətləndirilməsi; 2) qərarın qəbul edilməsi; 3) onun həyata keçirilməsinin təmin edilməsi. Bununla belə hüquq tətbiqetmə idarəetmə fəaliyyətinin xüsusi bir növüdür. Birincisi, o, hüquqi normaların həyata keçirilməsi prosesinin bir mərhələsidir. O, təminedicisi, fərdi-tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirir. İkincisi, səlahiyyətli orqan müəyyən informasiya əsasında qərar qəbul edir. Qəbul olunan qərarın əsas mənbəyi ümuməhəmiyyətli qərarın ifadə olunduğu hüquqi normalardır. Buna görə də hüquqi tətbiqetmənin çıxış elementini onun faktiki əsasının, yəni faktiki halların müəyyənləşdirilməsi deyil, onun hüquqi əsasının, yəni qüvvədə olan hüquqi normalar sisteminin dərki təşkil edir. Üçüncüsü, hüquq tətbiqetmə vahid bir prosesdir. Burada ayrı-ayrı hüquq tətbiqetmə hərəkətlərini bir-birindən zamanca ayırmaq mümkün olmur. Təcrübədə hüquq tətbiqetmə prosesində həyata keçirilən hərəkətlər bir-birini şərtləndirir. Hüquq normasını seçib təhlil etmək üçün müəyyən faktlara əsaslanmaq tələb olunur. Bu faktların dairəsi isə yalnız o zaman düzgün müəyyən edilə bilər ki, onların hüquqi əhəmiyyətə malik olduğu belli olsun.

Beləliklə, hüquq tətbiqetmə hərəkətləri fasiləsiz, getdikcə dərinləşən və zənginləşən hüquqi idrak prosesidir. Onun gedişində gah faktlara, gah da hüquqi normalara müraciət olunur, normaların təhlilinə əsasən faktiki halları daha dərinlən təhlil etmək zərurəti yaranır, faktiki halların təhlili isə normalara müraciət etməyi, ayrı-ayrı hüquqi məsələləri dəqiqləşdirməyi və s. tələb edir.

Bununla belə hüquq tətbiqetmə fəaliyyətini mərhələlərə ayırmaq nəinki mümkündür, hətta lazımdır. Bu, hüquq tətbiqetmə prosesinin detallarını daha ətraflı öyrənmək imkanı yaradır.

Hüquq tətbiqetmə hərəkətlərini aşağıdakı üç əsas mərhələyə ayırmaq olar:

1) faktiki halların müəyyən edilməsi. Buraya faktların-sübutların təhlilinə, sübut etmə prosesinə aid hərəkətlər, yəni faktlar haqqında informasiya aiddir;

2) hüquq normalarının seçilməsi və tətbiqi, yəni, işin hüquqi əsasının müəyyən edilməsi. Bu mərhələni hüquqi normaların özü ilə aparılan hərəkətlər, yəni normativ aktın dəqiq mətninin tapılması, onun hüquqi qüvvəsinin yoxlanılması, aktın şərh, hüquqda boşluqların doldurulması ilə bağlı hərəkətlər və s. təşkil edir;

3) işin hüquq tətbiqetmə aktında ifadə olunan həlli. Burada fakt və hüquqi normaların təhlili əsasında hüquqi iş üzrə hüquq tətbiqetmə aktında ifadə olunan qərar çıxarılır. Qərara müəyyən forma verilir və o, praktiki olaraq həyata keçirilir.

Göstərilən mərhələlərdən ilk ikisi əsasən hazırlıq xarakteri daşıyır. Onlar hüquqi idrakı ifadə edir və hüquq tətbiq etmə üçün faktiki, yəni ilkin mərhələ və hüquqi, yəni, ikinci mərhələnin əsasını təşkil edir. Tətbiq etmə prosesi işin həlli ilə başa çatır. Hüquq tətbiqetmə elə məhz bundan ibarətdir.

Maraqlıdır ki, göstərilən bu əsas mərhələlər ümumən hüquqi göstərişin strukturuna uyğun gəlir. Hüquqi göstərişin iki əsas elementi, bir tərəfdən, hipoteza, digər tərəfdən, dispozisiya və ya sanksiya hazırlıq xarakterli hüquq tətbiqetmənin iki mərhələsinə uyğun gəlir.

Müasir cəmiyyətdə hüquqşünas təkcə hüquqi mövqedən, yəni ədalət əsasında, hamıya qarşı bərabər azadlıq ölçüsünü tətbiq etməklə sosial münasibətləri həll edən mütəxəssis deyil. Hüquqi praktikada hüquq və ədalət ideyaları işarəvi formada öz ifadəsini tapır. Məsələn, vəkil və ya prokuror öz peşə məqsədlərinə fəal nitq kommunikasiyası prosesində çata bilər.

Hüquqşünaslıq geniş nitq praktikasını, dəqiq işarəvi ifadələrdən istifadəni nəzərdə tutur. Hüquq-mühafizə sisteminin bütün həlqələrində kompüter texnikasının, tele və videoapparatının tətbiq edilməsinə baxmayaraq, peşəkar hüquqi fəaliyyətin əsas vasitəsi yenə də sözdür [5, s.114-118; 2, s.23; 7; 3, s.109-112; 4, s.103-104]. Əksər hüquqşünasların əməyi daimi ünsiyyətlə bağlıdır. Buna görə də hüquqi tənzimləmə şəraitində ünsiyyətdən ibarət olan kommunikativ funksiya hüquqşünasın fəaliyyətinin əsas tərəflərindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni tipli hüquq sisteminin formalaşdığı, hüquq yaratma və hüquq tətbiqetmənin həcmnin artdığı bir şəraitdə hüququn sözlə ifadəsində çoxlu sayda deformasiyalar, yuridik xətlər, boşluqlar, hüquqi normaların subyektiv qiymətləndirilməsi halları meydana gəlir. Dövlət, təşkilatlar və vətəndaşlar arasında yeni qarşılıqlı münasibətlər sisteminin inkişaf etdiyi bir şəraitdə nitq fəaliyyətinin müxtəlif üsullarından daha geniş şəkildə istifadə etmək tələb olunur. Buna görə də hüquqşünasların kommunikativ hazırlığı məsələsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Qərbin sosial elmlərində isə sosial-elmi biliyin bu sahəsi xüsusi yer tutur və “Communication” və ya “Communication Studies” (kommunikasiya nəzəriyyəsi) kimi məlumdur. Qərb alimlərinin demək olar ki, hamısı vurğulayır ki, peşə keyfiyyətləri arasında ünsiyyət vərdisləri, yəni, dinləmək, danışmaq, inandırmaq, müxtəlif növ informasiya ilə iş aparmağı bacarmaq və s., öz hərəkətlərini tərəflərin hərəkətləri ilə əlaqələndirmək bacarığı çox yüksək əhəmiyyətə malikdir.

Ünsiyyət prosesində təkcə dili bilmək yetərli olmur. Danışığın aparılması prinsiplərini və qaydalarına da əməl etmək lazım gəlir. Öz peşə vəzifələrini yerinə yetirərkən hüquqşünas nəyi isə müzakirə etməli, danışqlar aparmalı, suallar verməli, ona verilən sualları cavablandırmalıdır. Hüquqşünasın öz nitq fəaliyyətini nə dərəcədə bacarıqla həyata keçirməsi onun peşə fəaliyyətinin uğurluluğuna birbaşa təsir göstərir. Bu gün ölkə hüquq elmində hələ ki, kommunikativ fənlərlə bağlı müstəqil elmi cərəyan formalaşmamışdır. Hüquqi kommunikasiyaya həsr olunan xüsusi tədqiqatlar da yoxdur.

Nitq kommunikasiya problemi hələ qədim zamanlardan insanların diqqətini çəkirdi. Arxeoloji qazıntılara əsasən alimlər müəyyən etmişdirlər ki, ibtidai-icma dövründə insanların biliklərinin dilə ifadəsinin yeganə forması şifahi nitq olmuşdur. Deməli, idraki informasiya saxlanmalı və folklor-da olduğu kimi, ötürülməlidir. Ən qədim rituallar dialoji struktura malik idi. Bu cür ritualların yazıldığı mətnlər çox vaxt Sokratın zamanından sual və cavabların ardıcılığından ibarət idi. Şifahi söz, canlı ünsiyyət sahəsi uzun müddət ərzində elmi biliyin inkişafında aparıcı rol oynamışdır.

Şifahi söz mədəniyyətinin çiçəklənməsi e. ə. IV əsrə, Yunanıstana təsadüf edir. Klassik Yunanıstanda həqiqi müdriklik təsir və əsaslandırmadan, inandırmaq və müdafiə olunmaq bacarığından, deməli, şifahi nitqdən ayrılmaz idi. Xalq toplantılarında çıxış etmək və öz mövqeyini məntiqi cəhətdən əsaslandırmaq zərurəti şifahi arqumentləşdirmə sənətinin təkmilləşdirilməsinə səbəb oldu və son nəticədə məntiqi sübut etmə üsullarının işlənməsinə şərait yaratdı.

Afinada şifahi söz ayrıca bir vətəndaşın və ya bütövlükdə dövlətin taleyini həll edə bilərdi. Dialoq təkcə ünsiyyət forması deyil, həm də yunan alimləri üçün əqli fəaliyyətin bir növü idi. Platon hesab edirdi ki, insanlar arasında ünsiyyət ədalət, təmkinlilik, əxlaqi normalar üzərində qurulmalıdır. O, söhbəti aparma üsullarına diqqəti çəkmiş, müxtəlif həmsöhbətlərin dialoqunun bir çox incəliklərini qeyd etmiş, insanların düşüncələrinin onların ünsiyyətinin xarakteri və məzmunundan asılı olduğunu göstərmişdir. Söhbət zamanı bilik yaranır, təkmilləşir və başqalarına ötürülür.

Qədim Roma natiqləri arasında Siseronu, onun məhkəmə və siyasi nitqlərini qeyd etmək lazımdır. Siseron sözlərin seçiminə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun nitqlərinin əksəriyyəti dialoq formasında yazılmışdır: əvvəlcə hadisə yeri təsvir olunur, söhbət üçün bəhanə göstərilir, onun iştirakçıları sadalanır, müzakirəyə çıxarılaçaq məsələlər qeyd olunur. Artıq Roma hüquqşünasları və natiqləri hüquqi qaydaların ritorika xarakterli olmasını, prezumpsiyaların, aksiomların olduğunu görürdülər. Son nəticədə bu, hüquqi dilin məna sahəsində ünsiyyət vasitəsi və ya oyun qaydalarıdır.

Orta əsrlərdə canlı ünsiyyət kommunikasiyanın əsası olaraq qalır. Lakin şifahi nitq vasitəsilə indi artıq kitablardan əldə edilmiş biliklər ötürülməyə başlayır. Dialoq təkcə İntibah mədəniyyətinin mövcudluq üsulu kimi deyil, həm də onun sevimli janrı kimi ünsiyyətin ən müvafiq forması olaraq qalır.

Nitq kommunikasiyasının daha mürəkkəb nəzəri qaydaları Maarifçilik dövründə meydana gəlir. Bu zaman təbiətdən insana, ontologiya və qnoseologiyadan antropologiya və pedaqogikaya dönüş baş verir. Bu dövrdə mütəfəkkirlərin əsas diqqəti insanların qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən psixi mexanizmlər üzərində cəmləşdirir.

Lakin kommunikasiya nəzəriyyələri yalnız XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində işlənib hazırlanır. Bu dövrdə kommunikasiya nəzəriyyəsi sosiologiyada simvolik interaksionizm adlanan cərəyan çərçivəsində T.Mid, A.Rouz və s. kimi alimlərin əsərlərində inkişaf etdirilirdi. Simvolik interaksionizm insanların qarşılıqlı təsirlərini fasiləsiz dialoq kimi nəzərdən keçirir. Bu prosesdə onlar bir-birini müşahidə edir, bir-birinin niyyətlərini anlayır və onlara reaksiya verir. Bu gün hüquq dialoq kimi İ.L.Çestnovun tədqiqatlarında təqdim olunur [6]. Bu tədqiqatlarda kommunikasiya təkcə cəmiyyətin deyil, həm də hüququn mövcudluq üsulu kimi nəzərdən keçirilir.

Ünsiyyət bir-biri ilə bağlı olan üç tərəfdən ibarətdir. Kommunikativ tərəf, yəni informasiya mübadiləsi; interaktiv tərəf-qarşılıqlı təsirlərin təşkili, perseptiv tərəf-qavrama, qiymətləndirmə, qarşılıqlı anlama prosesidir. Hüquqi kommunikasiya təkcə informasiya mübadiləsi olmayıb bir ünsiyyət aktı kimi qeyd edilən tərəflərin hamısını ehtiva edir. Hüquqi kommunikasiyanı hüquqi akt kimi nəzərdən keçirməklə spesifik dil formasında ifadə olunmuş və subyektlərin hüquq normaları ilə müəyyən olunmuş davranış qaydalarını təyin edən informasiya tərəfini və qarşılıqlı kommunikativ təsirlərin təşkili prinsiplərini müəyyən edən interaktiv tərəfi qeyd etmək olar.

Subyektlərin qarşılıqlı kommunikativ təsirlərinin təşkili prinsipini dialoq təşkil edir. Özünə ünvanlanan normaların mənasını başa düşən başqa bir subyektlə qarşılıqlı hüquqi təsirlərdə sosial əhəmiyyətli hüquqi qaydanın reallaşdırılmasına yönəlmiş əqli, emosional və iradə söyləri nümayiş etdirərək subyekt hüququn mexanizmini işə salır. Hüquqi dialoqun əsasını problem və onun həlli ilə bağlı mövqelərdəki fərqlər təşkil edir.

Hüquqi dialoq mahiyyətə münaqişəlidir və məhkəmə mübahisəsi kimi kəskin münaqişəli situasiyalarda tərəflərdən etik normalara əməl olunmasını tələb edir. Qarşılıqlı hüquqi kommunikasiya təsirlərini araşdırarkən qanunvericilik prosesində, məhkəmə hakimiyyətinin, icra hakimiyyətinin, habelə mülki hüquqi münasibətlərin reallaşması sferasında hüquqi kommunikasiyanı fərqləndirmək lazımdır. Qanunvericilik prosesində kommunikasiya qanunun layihəsinin hazırlanması prosesində gedən şifahi və yazılı dialoqların toplusunu kəsb edir. Qanunvericilik prosesində kommunikasiyanın əsas vasitəsi qanunun dilidir. Bu, lingvistik bir kompleks olmaqla normativ-hüquqi göstərişlərin sözlə və işarə ilə ifadəsidir. Hüquqi aktların hazırlanması, nəşri, hüquqi göstərişlərin izahı, sistemləşdirilməsi və həyata keçirilməsi nitqlə müşayiət olunur. Qanuna əməl olunması üçün o, onun ünvanlanmış olduğu hər kəsə aydın olmalıdır. Məlum olduğu kimi, eyni sözlərin köməyi ilə eyni hüquqi aktın mənasını müxtəlif cür çatdırmaq olar. Eyni sənədlərdən istifadə etməklə də onların məzmunu ilə bağlı tamamilə fərqli nəticələrə gəlmək olar.

Nitq kommunikativ vasitələrinin köməyi ilə hüquqşünas bu qeydi-mənalılıqı aradan qaldıra, sosial-hüquqi praktikanın iştirakçılarını idarə edə, hüquqla tənzimlənən müxtəlif məsələlərlə bağlı səmərəli qərarlar qəbul edə bilər.

Məhkəmə kommunikasiyası məhkəmə araşdırmalarında tərəflərin qarşılıqlı təsirləri prosesində meydana gəlir. Müdafiənin və ittihamın nitqində mövqenin mənəvi cəhətdən əsaslandırılması, sübutların analizi və qiymətləndirilməsi yer almalıdır. Nitqin özü isə obrazlı və həyəcanlandırıcı, kifayət qədər lakonik olmalıdır. Təbii ki, bu, ustalıq tələb edir, çünki məhkəmələrdə insanların taleyi həll olunur. Buna görə də nitq yuridik fəaliyyətin əsas alətini təşkil edir. İcra hakimiyyətindən danışarkən isə, qeyd etmək lazımdır ki, onun reallaşması sahəsində yaranan kommunikasiyanın bəzi xüsusiyyətləri var ki, onlar hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Hüquqşünasın nitq kommunikasiya vərdişlərinin inkişafı üsullarına onun öz nitqinin keyfiyyəti üzərində müstəqil iş aparması, müxtəlif təlim treninqləri, real həyat situasiyalarını imitasiya edən rollu oyunlar, başqasının nitq fəaliyyətinin üstünlükləri və çatışmamazlıqlarını izləmək imkanı verən ekspert işi, öz sözlərini video və audiovasitələrə yazılması və özünün kommunikasiya fəaliyyətinin izlənməsi aid edilə bilər.

Hüquqi kommunikasiyanın hüquq və ünsiyyət müstəvisində öyrənilməsi şəxsiyyətlə hüququn, şəxsiyyətlə dövlətin qarşılıqlı təsirlərinin mahiyyətini, təkcə qanunun mətnində deyil, həm də sosial-mədəni gerçəklikdə özünə yer alan hüquqi normanın təsirini açıqlamaq imkanı verir. Öz funksiyalarını həyata keçirən dövlət vətəndaşlarla, habelə cəmiyyətin digər təsisatları ilə ünsiyyətdə yalnız hüquqi formalardan istifadə edə bilər. Müasir dövrdə hüquqi dövlətin inkişaf etdiyi bir şəraitdə hüquqi kommunikasiya dövlət strukturlarının rejiminin rəşional tənzimlənməsinə və onun təkmilləşməsinə səbəb ola bilər.

Açar sözlər: hüquqi irdak, hüquqi şüur, hüquqi kommunikasiya, hüquqi dialoq

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Громов Н.А., Пономаренков В.А. Доказательства и доказывание в уголовном процессе. Самара: СФ ГАСБУ, 1999, 81 с.
2. Губаева Т.В. Язык и право. М.: Норма, 2004, 160 с.
3. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах / Отв. ред. М.Н.Марченко. Том 2. М.: Зеркало, 2002, 528 с.
4. Пигров К.С. Социальная философия. Учебник. СПб.: СПбГУ, 2005, 296 с.
5. Право и культура: Монография / Под. ред. Н.С.Соколова. М.: РУДН, 2002, 423 с.
6. Честнов И.Л. Право как диалог: к формированию новой онтологии правовой реальности. СПб.: 2000, 104 с.
7. Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия (материалы международного научно-практической интернет конференции). Ростов-на Дону, 2011, 277 с.

Абульфаз Гусейнов

ЮРИДИЧЕСКОЕ ПОЗНАНИЕ И ПРАВОВОЕ СОЗНАНИЕ

Резюме

В статье анализируется юридическое познание как чувствительно-познавательный процесс. Юридическое познание представляет собой центральный элемент сознания индивида, занимающейся правовой деятельностью. В теоретическом плане сущность правового сознания юристов заключается в особенностях правовой идеологии и психологии. По мнению автора, юридическое познание проявляется в процессуальных и не процессуальных формах. Юридическое познание взаимосвязан правовой коммуникацией и диалогом. Анализируется все элементы и уровни юридического познания и правового сознания.

Ключевые слова: юридическое познание, правовое сознание, правовая коммуникация, правовой диалог

Abulfaz Hüseynov

LEGAL COGNITION AND LEGAL CONSCIOUSNESS

Summary

The article analyzes legal cognition as a sensitive-cognitive process. Legal cognition is the central element of the consciousness of the individual engaged in legal activity. In the theoretical plan the essence of the legal consciousness of lawyers lies in the peculiarities of legal ideology and psychology. According to the author, legal cognition is manifested in procedural and non-procedural forms. Legal cognition is linked to legal communication and dialogue. The article analyzes all elements and levels of legal cognition and legal consciousness.

Keywords: legal cognition, legal consciousness, legal communication, legal dialogue